

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTIJOS IDĖJA
IR TAUTINIAI ATGIMIMAI.
VIENO LIETUVOS LENKO
PERSPEKTYVA ◉ *Ryšard Gaidis*

Visų tautinių atgimimų, vykusių XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemėse, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) idėja buvo įvairiai reflektuojama. Įvairios tautos ir tų tautų politinės stovyklos nevienodai šią idėją konstruodavo ir suteikdavo jai skirtingą vietą kuriamų nacionalinių ideologijų, o vėliau ir doktrinų rėmuose. Greitai paaiškėjo, kad gana siauros nacionalizmo nuostatos ir principai neleidžia LDK tradicijos vertinti ir puoselėti kaip vientiso fenomeno. Prasidėjo tradicijos dalybos. Kuriantis naujiems nacionaliniams mitams, daugialypė ir marga LDK patirtis tapo pernelyg gremėzdiška, nepriimtina kaip visuma ir netgi sunkiai suvokiama.

Sudėtinga LDK piliečio tapatybė, kuri formavosi ne tik ankstesniuose amžiuose, bet ir nelaisvės metu – XIX a., dėl savo įvairialypės struktūros ir prasmės netenkino modernaus etnolingvistinio tautinio judėjimo poreikių. XX a. pradžioje lenkų tautiniame ir politiniame judėjime, ypač istorinės Lietuvos žemėse, LDK idėja vaidino pakankamai svarbų vaidmenį. Tačiau tik vadinamųjų krajovcų visuomeniniame politiniame judėjime atsirado asmenybės, deklaruojančios būtinybę atkurti LDK valstybingumą, atsižvelgiant į visų joje gyvenančių tautų nacionalinius interesus: tik toks valstybingumo tipas leistų išvengti tautų tarpusavio priešpriešos, gerbtų jų lygiateisiškumą ir kultūrinius poreikius. Taip krajovcai bandė išsaugoti minėtąją LDK idėjos vientisumą ir kartu apsaugoti nuo istorinių ir kultūrinių, o vėliau ir politinių dalybų.

Lietuvių, lenkų ir baltarusių istoriografija, ypač nuo XX a. paskutiniojo dešimtmečio, tarsi iš naujo atrado krajovcus ir jų minties originalumą. Istoriografijos akiratyje atsидūrė tokios iškilios asmenybės, kaip krajovcai demokratai Mykolas Rómeris, Liudvikas Abramovičius, Tadas Vrublevskis bei krajovcai konservatoriai Edvardas Voinilovičius, Romanas Skirmuntas ir kt. Didžiausio krajovcų aktyvumo laikotarpis sutapo su esminėmis etnokultūrinėmis ir etnopolitinėmis permainomis, vykusiomis Rusijos imperijoje XX a. pirmajame ir antrajame dešimtmetyje bei lietuvių, lenkų ir baltarusių valstybingumo raida Pirmojo pasaulinio karo metu ir pirmaisiais metais po jo. Vėliau jų gretos retėja, Vilniuje gyvenantieji krajovcai

ypatingu aktyvumu nepasižymi, išskyrus kelis ištvermingiausius, tokius kaip Liudvikas Abramovičius ar Konstancija Skirmunt. Tačiau paskutiniu akordu krajovcų veikloje laikytinas Juzefo Mackievičiaus (1902.06.01–1985.01.31) **aktyvumas ir publicistinė bei literatūrinė kūryba** Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, jo metu ir net po karo (jau emigracijoje).

Imantis analizuoti krajovcų idėjas ir tai, kaip jie vertino LDK tradiciją, šio žymaus rašytojo, publicisto ir intelektualo kūrybai ir asmenybei vertėtų skirti žymiai daugiau dėmesio. J. Mackievičius, kaip ir dauguma krajovcų, bajorų kilmės rašytojas ir brolio (taip pat žinomos asmenybės) Stanislovo Mackievičiaus leidžiamo ir redaguojamo konservatyvaus Vilniaus tarpukario laikraščio „Słowo“ bendradarbis, pastaraisiais metais susilaukė nemenko susidomėjimo Lenkijoje. Tai žmogus, kuris yra aukštinamas ir smerkiamas, teisiamas ir išteisinamas, kritikuojamas ir netgi šlovinamas. Dėl jo veiklos ir kūrybos palikimo iki šiol vyksta smarkūs ginčai ir diskusijos. Tačiau Lietuvoje tos polemikos ir diskusijų atgarsiai vos girdimi ir pastebimi, nors būtent čia, Vilniuje, 2002 m. Mokslų akademijos bibliotekos ir savaitraščio „Nasz Czas“ iniciatyva buvo suorganizuota pirmoji broliams Mackievičiams skirta paroda.

Vis dėlto netikslinga prisidėti prie Lenkijoje vykstančių diskusijų, nes, svarstant LDK tradiciją ir paveldą, būtina kelti kitokio pobūdžio klausimus, būtent – kokią vietą krajovcų judėjime užėmė J. Mackievičius, kokia buvo jo LDK idėjos perspektyva ir jos politinė ir geopolitinė reikšmė, koks buvo jo LDK istorinis vaizdinys.

Nepretenduoju į kiek platesnes ar apibendrinančias išvadas, straipsnyje bandoma atsakyti į minėtus klausimus, remiantis J. Mackievičiaus publicistiniais straipsniais, spausdintais daugiausia pokario lenkų emigracinėje spaudoje, bei recenzijomis, kuriose jis dažnai labai aiškiai išdėstydamas savo nuostatas ir pažiūras.

J. Mackievičiaus publicistinei minčiai, literatūrinei kūrybai ir veiklai jau paskirta nemažai tyrimų, nors rimtesnis susidomėjimas Lenkijoje pradėjo ryškėti tik XX a. devintajame dešimtmetyje. Trumpoje tyrinėjimų apžvalgoje tenka apsiriboti tik tais darbais, kuriuose vienaip ar kitaip pristatoma ir analizuojama J. Mackievičiaus LDK idėja. Bene rimčiausias J. Mackievičiaus biografas yra istorikas, literatūros istorikas ir teoretikas Włodzimierz Boleckis, kuris 1991 m. išleido pirmąją rašytojo biografiją. 2007 m. pasirodė antrasis, pataisytas ir gerokai papildytas leidimas, kurį pats autorius ne be pagrindo pavadino nauja knyga¹. W. Boleckis stengėsi pristatyti J. Mackievičiaus gyvenimą kuo daugiau ir plačiau, sąmoningai atsisakydamas gilesnių išvadų ir mokslinių apmąstymų. Savo tikslu pasirinkęs

¹ Bolecki W. Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewicz (Zarys monograficzny). Kraków, 2007.

iškilaus rašytojo ir jo kūrybos visapusę apžvalgą, jis pateikė daugybę įdomių, nemažos apimties ir mažai žinomų J. Mackievičiaus tekstų ištraukų. Knygoje esama net keletas skyrių, kuriuose kalbama apie rašytojo požiūrį į LDK tradiciją ir krajovcų judėjimą. Stengdamasis būti objektyvus, tyrinėtojas neslepia savo pozityvaus nusistatymo ir susižavėjimo vienu didžiausių XX a. lenkų rašytoju. Šio krajovco pažiūros ir LDK, kaip idealaus valstybinio darinio vaizdavimas, padarė jį, anot W. Boleckio, „[...] vienu iš nedaugelio Rytų Europos rašytojų, kurio kūryba leidžia suvokti istorinę šio regiono specifiką“². Be to, W. Boleckis linkęs pritarti J. Mackievičiaus teiginiui, esą visos Europos ateitis XX a. priklausė nuo buvusios Abiejų Tautų Respublikos, t.y. Lenkijos ir LDK tautų, ypač lenkų ir lietuvių, tarpusavio santykių sureguliuavimo bei LDK paveldo dalybų, kurias pradėjo nacionaliniai judėjimai ir kuriomis savanaudiškai pasinaudojo Vokietija ir Sovietų Sąjunga³. W. Boleckio knygos (pirmojo ir antrojo leidimų) pasirodymas sukėlė ir nemažai diskusijų, nes tie, kurie tuo metu domėjosi ir dabar domisi J. Mackievičiumi, įvairiai reaguoja į knygoje išsakomus tvirtinimus ir interpretacijas.

Krajovcų idėjas J. Mackievičiaus publicistikoje bando svarstyti Dariuszas Magieras⁴. Jo manymu, politinės diskusijos ir teorijos, nagrinėjusios „kresų“ veiksnį tarpukario Lenkijoje, turėjo labai ryškų geopolitinį pagrindą. J. Mackievičiui šis dalykas irgi buvo akivaizdus, nors pačių „kresų“ samprata, kaip bet kurios geopolitinės konstrukcijos dalis, jam nepatiko. Pažymėtinas lenkų istoriografijos ir literatūros sinkretiškumas, kai, viena vertus, pripažįstamas krajovcų priešiškusio „kresų“ sampratai ir sąvokai racionalumas, kita vertus, netgi kalbant apie pačius krajovcus, žodis „kresai“ ir toliau mokslinėje apyvartoje vartojamas ne tik kaip istorinis fenomenas, bet ir kaip šiuolaikinė idėja, leidžianti gana neapdairiai ir subjektyviai naudotis J. Mackievičiaus mintimis⁵. Tai nereiškia, kad pats rašytojas niekada nevartojo šios sąvokos. Tačiau darė tai veikiau mechaniškai, nes būtent ši sąvoka buvo įprasta lenkų literatūroje ir publicistikoje. Įdomiausia tai, kad LDK atrodė žymiai archajiškesnė negu „kresai“. „Kresai“ buvo realūs, o LDK – tolima praeitis.

LDK idėjos tikrumas atsiskleidžia ne tik J. Mackievičiaus publicistikoje, bet ir jo literatūrinėje kūryboje bei žurnalistiniuose reportažuose. Tai bando atskleisti jau-

² Ten pat, s. 18.

³ Ten pat, s. 683.

⁴ *Magier D.* Idea „krajowa“ Józefa Mackiewicza // *Szczerbiec*, 2003. Nr. 5–8. Prieiga per internetą: <http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm042.htm>.

⁵ Plačiau apie „kresų“ sąvoką ir sampratą: *Beauvois D.* Trójkąt ukraiński 1793–1914. Szlachta, carat i lud na Podolu, Wołyniu i Kijowszczyźnie // *Purchla J.* (red.) *Dziedzictwo kresów nasze wspólne dziedzictwo?* Kraków, 2006, s. 43–58.

nas lenkų istorikas Sebastianas Chosiński⁶. Jo publikacijose J. Mackievičius – tai pirmiausia dienraščio „Słowo“ korespondentas, kurio reportažai nebuvo istoriniai tyrimai, jie veikiau vaizdavo XX a. trečiojo ir ketvirtąjo dešimtmečių Vilnijos kasdienybės panoramą, stengiantis kuo daugiau ir realistiškiau perteikti šios panoramos pavienes ypatybes ar elementus. Tuo J. Mackievičius turbūt labiausiai skyrėsi nuo tų laikų bajorų, kurie atsiminimuose vaizdavo savo vaikystės ir jaunystės gimtąjį kraštą per luomiškumo prizmę, t. y. pirmiausia jie matė savo šeimos bajoriškąjį ar aristokratiškąjį pasaulį, o viskas, kas su tuo susiję (gimstantis liaudies tautinis judėjimas, valstietija, miesteliuose gyvenantys žydai ir t. t.), buvo šio paveikslo neatskiriamas fonas, bet vis dėlto tik fonas arba kontekstas.

J. Mackievičiaus reportažuose dėmesio centre dažnai figūruoja paprastas provincijos žmogelis su savo mentalitetu, papročiais ir rūpesčiais, susiduriantis ne tik su gamtos stichija bet ir su valdžios abejingumu ar net agresyvumu. J. Mackievičiaus negalima įtarti palaikant socialistines idėjas – jis buvo LDK bajorijos gynėjas ir konservatyvių pažiūrų žmogus, vertinantis liberalizmą. Remiantis S. Chosiński tyrimais paaiškėja, kad, J. Mackievičiaus manymu, būtent bajorija turėjo puoselėti ir propaguoti krajovcų ideologiją. „Demokratinėms masėms“ šios idėjos subtilybės nebūtų suprantamos ir tuo laiku patrauklios. Tačiau bajorus ir liaudį vienijo dar iš LDK laikų kylanti bendros gimtosios žemės meilė. Šiam reiškiniui aptarti Tadeusz Sucharskis skyrė straipsnį, pavadintą „Juzefo Mackievičiaus „Peizažo patriotizmas“ Raistų maište“. Į šį „peizažo patriotizmą“ atkreipė dėmesį ir Jonas Malinauskas, plačiai aptaręs J. Mackievičiaus gyvenimą ir veiklą⁷. Galima tvirtinti, kad pasiūlyta „peizažo patriotizmo“ sąvoka buvo apibrėžta literatūrinėje kūryboje, kita vertus, galima ją vertinti kaip originalų rašytojo įnašą į krajovcų ideologiją. Be to, manytina, jog J. Mackievičius tiesiog pabandė apibendrinti esamą padėti buvusiose LDK istorinėse žemėse, kur šalia tautinio ir doktrinos patriotizmo, natūraliesnis ir priimtinesnis atrodė „peizažo patriotizmas“, kuris jungė ne tik žmones, bet apėmė visumą: žmones ir krašto vaizdą bei bandė tą doktriną įgyvendinti. Žmonės, kurie šitame krašte nuo seno gyveno, kalbėjo skirtingomis kalbomis, buvo skirtingų kultūrų ir netgi nevienos-

⁶ Chosiński S. Instytucjonalny obrońca pokrzywdzonych, czyli Józefa Mackiewicza przygody z reportażem // http://esensja.pl/magazyn/2007/08/iso/07_081.html; Chosiński S. Józef Mackiewicz jako dziennikarz wileńskiego „Słowa” (1924–1939). Prieiga per internetą: Nasz Czas 22/2005 (671) // <http://www.nasz-czas.lt/>; Chosiński S. Trzy okupacje Józefa Mackiewicza (1939–1944): „Okupacja” litewska (X 1939–VI 1940). Prieiga per internetą: Nasz Czas 26/2005 (675) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

⁷ Sucharski T. Patriotyzm pejzażu Józefa Mackiewicza w Buncie Rojstów // *Śląskie Prace Filologiczne*, 2004, s. 155–172. Prieiga per internetą: <http://tylkoprawda.akcja.pl/ojm068.html>; Malinauskas J. Juozapas Mackievičius (Józef Mackiewicz) – vilnietis, nemėgęs XX amžiaus // *Naujasis Židinys – Aidai*, 2007. Nr. 8–9, p. 368–377.

dų politinių pažiūrų, bet vis dėlto taikiai sugyveno ir sudarė LDK bendruomenę, puoselėjančią bendrąjį valstybingumą.

Apie J. Mackievičiaus daugiatautės LDK idėjos svarbiausius bruožus XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje savo tyrimuose rašė Zbigniewas S. Siemaszko ir Maria Zadencka⁸. Pastarosios tyrinėtojos pastebėjimas, kad J. Mackievičius buvo didžiausias „mito destruktorius lenkų literatūroje“ vertas ypatingo dėmesio. Pradėjęs nuo literatūros demitologizavimo jis pasuko (bent jau pats taip įsivaizdavo) istorijos ir politikos demitologizavimo kryptimi.

Apibendrinant J. Mackievičiaus minčiai skirtą istoriografiją, krinta į akis, kad tyrinėtojai dažniausiai analizuoja ir cituoja tuos pačius veikalus. Nenuostabu, kad ir jų išvados yra beveik vienodos, o didžiausi skirtumai susiję su pačių autorių vertinamąja nuostata, kuri yra pozityvi ar kritiška J. Mackievičiaus, krajovcų ideologijos ar LDK tradicijos aktualizavimo atžvilgiu. Be to, tyrinėtojai dažnai apsiriboja tik paties J. Mackievičiaus išsakytų idėjų aptarimu ar išdėstymu, bet nelygina jų su kitų jo bendraminčių krajovcų pažiūromis ir koncepcijomis. Išimtis – Krzysztofo Tarkos straipsnis, skirtas paskutiniajai krajovcų politinio aktyvumo fazei 1939 m. pabaigoje – 1940 m. pradžioje⁹. Pagrindinis vaidmuo tenka būtent J. Mackievičiui, kuris gavo Lietuvos vyriausybės leidimą leisti laikraštį Vilniuje, tačiau jis toli gražu nebuvo vienintelis redakcijos narys. Tuo metu krajovcų idėjas šiame laikraštyje propagavo tokios žymios asmenybės kaip Zigmantas Jundzilas, Liudvikas Chominskis, Boleslovas Skirmuntas, Mackievičiaus žmona Barbara Toporska bei daugelis kitų. Taigi paskutinės krajovcų akcijos metu J. Mackievičius nebuvo vienišas, nors dėl savo pažiūrų ne vieną kartą gyvenime jam teko patirti atstumtojo dalį. Pabrėžtina ir tai, kad K. Tarkos tyrimas leidžia kelti klausimą dėl J. Mackievičiaus idėjų šaltinių ir originalumo.

J. Mackievičius, kaip ir daugelis krajovcų, laikė save LDK piliečiu. Ypatingo jo susidomėjimo savo ir savo šeimos istorine tėvyne šaltinių reikėtų ieškoti pirmiausia jo tiesioginiame santykiyje su Lietuvos gamta ir žmonėmis. Tai atsiskleidė jo kūryboje ir provincijos reportažuose, spausdintuose laikraštyje „Słowo“ iš XX a. ketvirtojo dešimtmečio specialių žurnalistinių kelionių, lankantis to meto Lenkijai priklausančioje Rytų Lietuvoje. Dar vienu jo idėjų šaltiniu laikytina pačių krajovcų įtaka. J. Mackievičius žavėjosi Liudviko Abramovičiaus, kuris tuo metu leido Vilniuje laikraštį „Przegląd Wileński“, publicistine veikla. Anot J. Mackievičiaus,

⁸ Siemaszko Z. S. Józef Mackiewicz na tle Rzeczypospolitej wielu narodów // Więż. Nr. 2(388), luty 1991. Prieiga per internetą: <http://tylkoprawda.akcja.pl/ojm068.html>; Zadencka M. W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Uppsala, 1995.

⁹ Tarka K. Epigoni Wielkiego Księstwa Litewskiego – krajowcy wileńscy 1939–1940 // Zeszyty Historyczne, z. 130. Paryż, 1993, s. 101–120.

L. Abramovičius buvo vienintelis, kuris „pareiškė pretenzijas į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės palikimą“¹⁰. Kai 1939 m. L. Abramovičius mirė, rugsėjo 1 d. prasidėjus Antrajam pasauliniam karui bei Sovietų Sąjungai užpuolus Lenkiją, J. Mackievičius, sužinojęs apie Vilniaus perdavimą Lietuvai, nutarė veikti ir pabandyti realizuoti savo įkvėpėjo idėją. Tiesa, pats tuo metu suvokė, kad imasi ypač sudėtingo ir, kaip greitai paaiškėjo, nerealaus projekto. Nepaisant to, dėl bandymų bendrų pavojų akivaizdoje sutaisyti lenkų ir lietuvių tautas, nebuvo lietuvių suprastas ir palaikytas, o iš lenkų pusės tesulaukė kaltinimų tautinių ir valstybinių interesų išdavyste.

Grįžtant prie J. Mackievičiaus LDK idėjos šaltinių, verta atkreipti dėmesį ir į jo susidomėjimą istorija apskritai, o ypač LDK ir Abiejų Tautų Respublikos praeitimi. Reikia iš karto pabrėžti, kad jis nebuvo istorikas tyrinėtojas. Nepaisant to, manė, kad literatūra turi orientuotis į tikrovę ir faktus, „nes tik tiesa yra įdomi“. Todėl ir kitų, iš Lietuvos kilusių, lenkų literatų knygas, ypač autobiografinio pobūdžio veikalus, vertino remdamasis ne tik stiliaus ir estetikos, bet ir tiesos kriterijais.

Straipsnyje „Jei aš būčiau chanas...“, išspausdintame 1958 m. Paryžiaus „Kultūroje“, J. Mackievičius bandė išdėstyti savo istoriosofinę koncepciją, kurios laikėsi ne tik kalbėdamas apie LDK, bet ir vertindamas tikrovę¹¹. Manytina šios koncepcijos ištakas kylant iš XIX a. istorizmo. J. Mackievičius apskritai žavėjosi XIX amžiumi, nes buvo įsitikinęs, kad tai individualizmo ir liberalizmo metas, sužlugdytas iš pradžių nacionalizmų, o vėliau – komunizmo. Šio amžiaus neabejotina vertybė buvo aukšta intelektualinė kultūra, leidusi labai skirtingų pažiūrų žmonėms ne tik nekonfliktuoti, bet rezultatyviai diskutuoti, nenusižengiant savo vertybėms. Tos epochos ryškiausiu atstovu J. Mackievičius laikė Vladislavą Gizbert-Studnickį, kuris dėl savo gyvenimo būdo ir pažiūrų niekaip negalėjo būti „įkomponuotas“ į XX a. įprastas kolektyvines klišes¹². J. Mackievičius vertino jo minties laisvę ir pagarbą kito nuomonei. Tuo turėjo remtis ir istorikai. Tačiau įsigalėjus tautiniam naratyvui, parašyti objektyvią istoriją tapo beveik neįmanoma. J. Mackievičiaus manymu, kol kas „niekam nepavyko parašyti objektyvios „savo“ tautos istorijos“. Visada egzistavo subjektyvumas, varginantis skaitytoją savo vienašališkumu. J. Mackievičius nesuprato ideologinio istoriografijos modelio, remiantis kuriuo, kalbant apie tris skirtingas tautas, per amžius gyvenusias kaimynystėje, viena iš jų – „sava“ – visuomet buvo laikoma teisi, o jos valstybinius ir tautinius interesus

¹⁰ Mackiewicz J. O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // Kultura, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: Nasz Czas 29/2003 (618). Część 2; Nasz Czas 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

¹¹ Mackiewicz J. „Gdybym był chanem...“ // Kultura, 1958. Nr. 6/128. Prieiga per internetą: <http://www.nasz-czas.lt/620/czas2.html>.

¹² Мацкевич Ю. От Вилии до Изара. Статьи и очерки (1945–1985). London, 1992, c. 244–245.

visuomet pažeisdavo nuolat agresyvūs kaimynai. Be abejo, jis pirmiausia kalbėjo apie lenkų istoriografiją, netgi leido sau pareikšti tokią „erezinę“ mintį, esą Vokietijos ir Rusijos interesai irgi turėjo savo objektyvų pradą ir negalima viena-reikšmiškai visada jų smerkti. Esą: „Žulkievskis Maskvoje – didvyris, o Suvorovas Varšuvoje – nusikaltėlis“¹³.

Kiekviena tauta susideda iš skirtingų žmonių, tad jokia tauta iš prigimties neturi pranašumo arba nekaltumo prezumpcijos. Todėl žvelgti į istoriją per bet kokios nacionalistinės istoriografijos prizmę yra mažų mažiausiai neteisinga. J. Mackievičių sudomino vokiečių istoriko Gottholdo Rhodes'o veikalas „Die Ostgrenze Polens“. Sudomino ne tik dėl to, kad apie rytines Lenkijos sienas rašė „trečias“ asmuo ir tai leido tyrinėtojiui tarsi iš šalies vertinti savo tyrimo objektą. Bet nemažiau svarbu buvo knygos forma ir turinys. „Tai, kas mane joje sudomino, tai pirmiausia faktų gausa, kurie, kaip ir realybėje, leidžia daryti savo išvadas ir pažadina kurti koncepcijas, nepriklausomai nuo pagrindinės knygos koncepcijos, reprezentuojamos autoriaus“¹⁴.

Galima spėti, kad J. Mackievičius, vertindamas šią knygą, tiesiog pasinaudojo savo literatūrine ir reportažine patirtimi. Pats būdamas gamtininkas ir jausmingas įvykių stebėtojas, istorijoje jis taip pat ieškojo realių išpūdžių, gyvų faktų. Turbūt neverta čia ieškoti kokių nors gilesnių teorinių metodologinių apmąstymų. Vargu ar J. Mackievičius mąstė apie tai, kad istoriniai faktai irgi yra tam tikri konstruktai ir nėra gnoseologiškai neutralūs bei nešališki. Jo manymu, svarbiausia faktų užduotis – perteikti istorijos ir dabarties realybę. Istorijoje svarbūs ne tik tie faktai, kuriuos galėtume suvesti į vieną grandinę ar procesą, bet ir pavieniai, išskirtiniai įvykiai. Jų dėka praeitis atgyja ir tampa aktuali. Kaip tokio įdomaus, tik Rytų Europai būdingo fakto pavyzdį J. Mackievičius pateikia pastebėjimą, kad, vykstant katalikų šventei Molodečno ir Vileikos apylinkėse, į ją sugužėdavo ir katalikai, ir stačiatikiai. Panašiai būdavo ir per stačiatikių šventes. Tačiau, norėdamas apie tai pranešti spaudoje kaip apie bendruomenių taikaus sugyvenimo pavyzdį, susilaukė neigiamos reakcijos: esą katalikų arkivyskupo kurija tokį pavyzdį vertintų kritiškai.

Panašaus pobūdžio faktus J. Mackievičius matė LDK praeityje, ir tai jam atrodė dėmesio vertas dalykas. Teko netgi, ginant savo nuomonę, polemizuoti su žymiuoju lenkų istoriku Oskaru Haleckiu. J. Mackievičiaus argumentacijoje kvestionuojamas istoriografijoje įsitvirtinęs požiūris, esą nuo pat viduramžių Europa civilizacijos ir ideologijos atžvilgiu buvo padalyta į Vakarus ir Rytus. Šito padaliji-

¹³ Mackiewicz J. „Gdybym był chanem...” // Kultura, 1958. Nr. 6/128. Prieiga per internetą: <http://www.nasz-czas.lt/620/czas2.html>.

¹⁴ Ten pat.

mo dėka „antemurale christianitatis“ reiškė ne krikščioniškojo, bet Vakarų pasaulio ribą. Tuo tarpu istoriniai faktai rodė, kad ideologinis atsiskyrimas iš pradžių nebuvo toks akivaizdus. Egzistavo vidinis Bažnyčios konfliktas, kuris galiausiai ir padalijo Europą į dvi dalis. Bet kultūriškai ir politiškai tas skirtumas išryškėjo tik po to, kai Bažnyčios pradėjo įtakoti valstybių ir tautų tarpusavio santykius. Kaip pirmąjį pavyzdį J. Mackievičius pateikia Piastų dinastijos valdomą Lenkijos valstybę. XI ir XII a. tų ideologinių ribų, atskiriančių Lenkiją nuo Vokietijos ir Kijevo Rusios, nebuvo. Kijevas kultūrine prasme netgi lenkė Krokuva. Civilizacijos pažanga Lenkiją pasiekdavo ir iš Rytų, ir iš Vakarų. Ir tas civilizacinis perėjimas buvo natūralus ir beveik nepastebimas. Tai patvirtina valdovų dvaruose įsigalėjusi „kultūrinė-dvasinė“ aplinka, kurioje susipynė įvairių vokiškų, lenkiškų, rusėniškų žemių dinastiniai-šeimyniniai ryšiai, kurie nors ir nebuvo idealūs, bet buvo ideologiškai neprieštaringi. Anot J. Mackievičiaus, būtent Romos kurija įvedė ideologinį momentą, kai pradėjo kovą su Rytų „schizma“. „Ši šeimyninė-politinė, Vakarų – Rytų, katalikų-stačiatikių bendrija akivaizdžiai prieštaravo Romos intencijoms. Jau popiežius Grigalius IX laiške Dominikonų provincijolui 1233 m. uždraudžia santuokas su stačiatikiais, o laiške lenkų vyskupams 1253 m. supriešina Rytų „tenebris infidelitatis“ ir Vakarų „lumen catholice fidei“¹⁵. Stačiatikių bažnyčia neliko skolinga – XII a. ragina stačiatikius atversti į „teisingą tikėjimą“ visus katalikus.

Antrasis alternatyvus pavyzdys – tai LDK vaidmuo šiame regione Algirdo ir Vytauto bei Jogailos laikais. Ir čia labiausiai išsiskyrė J. Mackievičiaus ir O. Haleckio vertinimai. Problema kilo dėl LDK katalikiškojo krikšto. O. Haleckio manymu, priėmusi krikštą iš Romos, Lietuva pasirinko Vakarų ir kartu apsaugojo nuo Maskvos hegemonijos. J. Mackievičiaus teigimu, tai vertinimas, kuris formuluojamas atsižvelgiant į vėlesnių amžių istoriją, bet neatspindintis to meto realijų. Įdomu, kokios buvo tos realijos J. Mackievičiaus argumentacijoje.

Visų pirma, XIV ir XV a. LDK tikrai negrėsė Maskvos hegemonija. Atvirkščiai, tai Vytautas, tęsdamas Algirdo Rytų politiką, ėmėsi vienyti, o tiksliau – užvaldyti, rusų žemes, kartu vaduodamas jas iš totorių jungo. Vadinas, Maskvai grėsė LDK hegemonija. Tačiau Vytautui nepasisekė, jo planams kelią užkirto du mūšiai: 1380 m. Kulikovo ir 1399 m. Vorsklos. Pagaliau J. Mackievičius daro galutinę išvadą:

„Jeigu pakeistumėme dviejų mūšių baigtį, jeigu iš pradžių Dymitras pralaimėtų Kulikovo mūšyje, o Vytautas laimėtų ties Vorskla, Rytų Europos likimas susiklostytų kitaip. Bet tai, kaip jis klostėsi iš tikrųjų, tik sustiprino Krėvoje pradėtą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lotynizaciją, o galiausiai ir polonizaciją. „Rusų žemių telkimas“ aplink Vilnių neteko moralinio-idėjinio pagrindo. Algirdo sapnai apie galybę buvo amžiams palaidoti. Pirmaujanti vieta rusų pasaulyje atiteko Maskvai“¹⁶.

15 Ten pat.

16 Ten pat.

Darydamas tokią išvadą, J. Mackievičius perspėja nenorįs kelti klausimo, kam tai buvo naudinga, kieno interesus atitiko. Nes tie, kas kelia tokius klausimus, vadovaujasi dabartimi ir tautiniais interesais. Ir tų interesų atspindžių retrospektyviai ieško, pavyzdžiui, Vytauto laikais. Todėl nacionalistinė lietuvių istoriografija laiko Vytautą „istorinių tautinių-lietuviškų interesų gynėju“, o baltarusių istoriografija iš LDK daro modernų nacionalizmą atitinkančią tautinę valstybę.

J. Mackievičius apskritai labai neigiamai vertino bet kokių tautinių interesų ir modernių formuluočių taikymą istorijos pažinimui, nes tokios nuostatos užkerta kelią polemikai ir diskusijoms, laisvai minčiai ir laisviems apmąstymams. Šitoje plotmėje jis išvėlgė tam tikrą giminystę tarp trijų, tarsi visiškai nesuderinamų, reiškinių: klerikalizmo, nacionalizmo ir komunizmo. „Kas gali sieti klerikalizmą, nacionalizmą, komunizmą, tokias tariamai prieštaringas sąvokas [...]. Mano manymu, jas sieja vienas dalykas: bažnyčios, tautos ar partijos programos /intereso/ išaukštinimas virš bendražmogiškos kultūros programos“¹⁷. Tokia nuostata leidžia ne tik užmerkti vieną akį, matant tam tikrus nepatogius istorinius reiškinius ir faktus, bet ir apskritai jų nematyti. Kita vertus, tokioje istoriografijoje neapsieinama be tautinės kovos temų, be klasių kovos temų, o pavieniai tautų ar klasių taikaus sugyvenimo pavyzdžiai neturi jokios istorinės reikšmės ir todėl nėra reikalo jiems skirti ypatingą dėmesį. J. Mackievičiaus teigimu, lenkų istoriografijai buvo būdinga rodyti „nuolatinę lenkų ir vokiečių priešpriešą“ ir visiškai neįprasta kalbėti apie darnų šių tautų sambūvį kai kuriuose Lenkijos regionuose. Manytina, jog ši specifinė taisyklė galioja visuose tautiniuose istorijos naratyvuose.

J. Mackievičiaus priekaištai yra suprantami ir pagrįsti, nors jis savo istorinių išvadų nelaikė neabejotinomis ir vienintelėmis teisingomis. Lygindamas save su O. Haleckiu, jis pripažino, kad yra diletantas. Tačiau negalėjo suprasti, kodėl profesionalūs istorikai ir toliau pasirenka tokias metodologines nuostatas, kurios iš karto atmets diskusijos ar polemikos galimybę. Toks buvo ir LDK idėjos likimas. Prasmingos diskusijos dėl LDK palikimo iš karto baigdavosi, vos tik atskirų joje gyvenusių tautų istorikai ir politikai pareikšdavo pretenzijas į to palikimo nuosavą „gabalą“, o ne į LDK visumą. Pretenzijos į visumą iš karto iškreiptų jų tautinės doktrinos vientisumą ir „grynumą“. J. Mackievičiui, kaip krajovcui ir LDK piliečiui, buvo sunku susitaikyti su šia padėtimi.

J. Mackievičius pripažino, kad krajovcų LDK idėjoje buvo nemažai „sentimentalumo, politinio romantizmo, sąlygoto paprasčiausio prisirišimo prie specifinių kraštovaizdžio bruožų“¹⁸. Ir tai nesiderino su istoriniais faktais grindžiama LDK

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ *Mackiewicz J. Prawda w oczy nie kole. Dzieła. T. 17.* Londyn, 2002. Prieiga per internetą: Nasz Czas 25/2002 (564) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

idėja. Pats J. Mackievičius, pripažindamas, kad ir jis yra politikas idealistas, ieškojo istorinių ir empirinių argumentų, pateisinančių siekį XX a. atkurti LDK kaip nepriklausomą vientisą valstybę.

Rašytojas pripažino krajojcų ideologijos abstraktumą ir tai, kad jo koncepcija tikriausiai skiriasi nuo kitų šios idėjos šalininkų koncepcijų. Klausimai, kurie labiausiai domino ne vieną krajojcą, kaip, sprendžiant XX a. Rytų Europos tarptautinius santykius, įmanoma atkurti LDK. Kokią restitucijos formą ši valstybė turėtų? Kaip būtų sureguliuoti joje gyvensiančių tautų tarpusavio santykiai? J. Mackievičius šių klausimų nuodugniai ir sistemingai neanalizavo (bent kol kas neturime tokių žinių). Liko tik fragmentiški jo apmąstymai ir pasiūlymai, kuriuos galime analizuoti. Įdomiausia yra tai, kad pagrindinės mintys buvo suformuluotos vykstant Antrajam pasauliniam karui. Todėl abejotinai atrodo Z. Siemaszkos teiginys, esą 1940 m. pavasarį, J. Mackievičius, įsitikinęs LDK atkūrimo nerealumu, visiškai „[...] atsisakė savo programos ir liovėsi buvęs krajojcų“. Be to, vietoj LDK valstybės intereso pradeda atstovauti Lenkijos valstybės interesui¹⁹. Manytina, jog šį klausimą reikėtų dar aiškintis, nors negalima nesutikti su akivaizdžia tiesa, kad emigracijoje J. Mackievičius turėjo, švelniai tariant, mažiau galimybių tęsti prieškarinio veiklą.

Grįžkime prie jo LDK atkūrimo koncepcijos. LDK turėjo atgimti besiremdamas nepriklausomomis Lenkija ir Ukraina. Trims pagrindinėms istorinės Lietuvos tautoms – lietuviams, baltarusiams ir lenkams – bendra valstybė būtų pats naujiausias variantas, nes tik taip būtų išsaugota šių tautybių nepriklausomybė ir savarankiškumas. Ši valstybė neabejotinai privalėtų kurtis kaip trikalbis ir trinaris (baltarusiai, lietuviai, lenkai) darinys. Tokios struktūros nauda pirmiausia pasireikštų valstybės politiniame potencialo, tradicinėje ekonominėje struktūroje ir patenkintų kiekvienos tautos interesus. J. Mackievičius rašė:

„Lietuviai gautų priėjimą prie sostinės Vilniaus ir visos istorinės Lietuvos, būdami lygiaverčių valstybės elementu, nieko neprarastų iš savo tautinio-kultūrinio įdirbio ir išsaugotų priėjimą prie jūros. Baltarusiai taptų persvaros elementu, todėl neturėtų bijoti nutautinimo, ypač grėsingo iš Rusijos pusės, gautų priėjimą prie jūros ir normalios raidos sąlygas. Vilniaus lenkai, išsaugodami gimtąją kalbą ir kultūrą, taip pat savo tradicinį atskirumą nuo Karūnos, gautų pagaliau balso teisę savo kompaktiškoje (šcislej) tėvynėje (Heimatland) nieko neprarasdami, atvirkščiai – taptų svaresni, kaip sutelktas elementas valstybės centre ir sostinėje. Be to, jie būtų ne nesantaikos šerdimi, o tiltu, jungiančiu Vilnių ir Varšuvą“²⁰.

J. Mackievičius toliau neplėtojo šitos pakankamai abstrakčios schemos, laikydamas ją savo idealizuota svajone. Tačiau nesuklystume jeigu ieškotume šiol ku-

¹⁹ Siemaszko Z. A. Wileński Goniec Codzienny // Zeszyty Historyczne, z. 106. Paryž, 1993, s. 12.

²⁰ Mackiewicz J. Prawda w oczy nie kole. Dzieła. T. 17. Londyn, 2002. Prieiga per internetą: Nasz Czas 25/2002 (564) // <http://www.nasz-czas.lt/>

kliaus konstrukcijos šaltinių jo pirmtakų krajovalčių federalistinėse koncepcijose. Skirtumas tik tas, kad tokie krajovalčiai kaip M. Rómeris, L. Abramovičius, T. Vrublevskis ir kt., savo projektus kūrė Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse arba jam jau vykstant. Tuo metu, kai kūrėsi nacionaliniai valstybingumai, minėtų veikėjų padėtis buvo patogi dėl jų dalyvavimo to valstybingumo kūrimosi struktūrose. Remiantis R. Miknio tyrimais, krajovalčių ideologijos pagrindu buvo „istorinės Lietuvos politinis integralumas“²¹. Bet būta ir kitų svarių veiksnių, kurie leido krajovalčiams kalbėti, kad bendros valstybės arba valstybinio darinio atstatymas ant LDK pamatų būtų naudingas visoms etninėms grupėms. Vidinė šitos projektuojamos valstybės sandara tapo karštų diskusijų objektu pačių krajovalčių tarpe. Todėl nestebina J. Mackievičiaus nenoras gilintis į detales. Kita vertus, tai liudijo ir apie jo paviršutinišką susidomėjimą šia gana pragmatiška ir svarbia aptariamos ideologijos puse, kurią jis laikė antraeiliu dalyku.

J. Mackievičius pirmiausia rūpinosi istoriniu tęstinumu, o ne ateities vizijų forma. Todėl jam buvo artimesnė monarchinė santvarka, kurios ištakų galėtume ieškoti (kad ir kaip konservatyviai tai skambėtų) jo susižavėjime XIX a. Rusijos imperija. Česlovas Milošas, labai vertinęs J. Mackievičių, yra pastebėjęs, kad šis, jei galėtų, atgaivintų ikirevoliucinę Rusiją, nes teisės ir tolerancijos lygiu ji žymiai lenkė tas valstybes, kurios atsirado po Pirmojo pasaulinio karo²². Atsižvelgiant į tai, teisinga atrodo M. Zadenckos išvada:

„Jeigu su krajovalčiais demokratais J. Mackievičius suartėjo pasirinkdamas jų „strategiją“, tai jo pažiūros, išreikštos pokario publicistikoje ir apsakymuose, dvasiškai siejo jį su krajovalčiais konservatoriais“²³.

Prisimenant krajovalčiams simpatizuojančių Šiaurės Vakarų krašto žemvaldžių lojalumą Romanovų dinastijai ir sykiu jų puoselėjamas LDK tradicijas per savo šeimų istorijas, J. Mackievičiaus pozicija tampa suprantamesnė. Jo argumentuose svarbi LDK idėjos išraiška – valstybinis patriotizmas, nes tik jis pajėgus vienyti skirtingų tautų, konfesijų ir socialinių grupių piliečius. 1940 m. pradžioje „Lenkų lietuvių diskusiniame klube“ Vilniuje jis išdėstė savo požiūrį: „Man asmeniškai taip vadinama „krašto“ idėja yra visų krašte gyvenančių tautų valstybinio politi-

²¹ *Miknys R.* Stosunki polsko-litewskie w wizji politycznej krajowców // *Zeszyty Historyczne*, z. 104. Paryž, 1993, s. 124. Apie krajovalčius taip pat žr.: *Miknys R.* Mykolo Rómerio Lietuvos valstybingumo koncepcija ir pastangos ją įgyvendinti 1911–1919 metais // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 13. Vilnius, 1996, p. 88–113; *Sawicki J.* Mykolas Rómeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 15. Vilnius, 1999.

²² *Miłosz Cz.* Koniec Wielkiego Xięstwa. O Józefie Mackiewiczu // *Kultura*, 1989. Nr. 5 (500). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 2/2005 (652) // <http://www.nasz-czas.lt/>; *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 79, 180.

²³ *Zadencka M.* W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Uppsala, 1995, s. 160.

nio patriotizmo samprata. Sugyvenimas bendroje valstybėje gali remtis didesniu ar mažesniu tautinių mažumų lojalumu, daugmaž lojaliu įsipareigojimu vykdyti šių tautybių atžvilgiu arba bendru ir lygiateisiu valstybės kūrimu. Tuomet scenoje pasirodo jau ne lojalumas, o patriotizmas, peraugantis tautinio patriotizmo rėmus, tampantis valstybiniu patriotizmu“²⁴. Kadaise šį patriotizmą puoselėjo LDK bajojija. Tačiau tarpukaryje ji prarado savo įtaką, o naujas politinis elitas šios tradicijos nenorėjo perimti. Todėl po LDK liko tik „peizažo“ patriotizmas.

Svarstant LDK restitucijos problemą, šalia vidinės struktūros elementų, nemažiau svarbus buvo geopolitinis veiksnys. Žvelgdamas į praeitį, J. Mackievičius matė Vidurio Rytų Europos regioną, besitęsiantį nuo Suomijos iki Ukrainos, išpraustą tarp dviejų galingų varžovų – Rusijos ir Vokietijos, kurios nuolat pretendavo ir ateityje pretenduos valdyti šį regioną. Vienintelė išeitis apsuptoms tautoms buvo sukūrimas grupės tokių valstybių arba net „vieno valstybinio organizmo“, kuris vienu metu sugebėtų atremti abiejų pusių puolimą. Gera tai sekėsi daryti Jogailai ir Vytautui. Vis dėlto XV a. sąjungą sudaryti buvo daug paprasčiau, nes tereikėjo susitarti dviem valdovams. Tai XX a., kai Abiejų Tautų Respublikos dalybų metu atsirado tautinės lenkų ir lietuvių valstybės, o baltarusiai bei ukrainiečiai pareiškė tokios valstybės siekę, tai padaryti buvo nelengva ir prireikė ieškoti naujų tokios sąjungos būdų ir principų²⁵.

J. Mackievičius pripažino, kad tokia geopolitinė pozicija nėra jo išradimas, tačiau pabrėžė, kad įvairios „Jogailaičių idėjos“ koncepcijos buvo formuluojamos atstovaujant pirmiausia Lenkijos ir lenkų tautos politiniams interesams. Tokioje valstybių sąjungoje Lenkija visada pretenduotų į dominavimą. J. Mackievičiui tai nebuvo priimtina. Kaip tikrasis LDK pilietis (pritardamas L. Abramovičiaus nuomonei) jis norėjo remti „didžiosios Lietuvos valstybės interesus“²⁶. Juzefas Pilsudskis irgi nerepresentavo šito intereso. Tokie jo politiniai žingsniai kaip Suvalkų sutarties sulaužymas ir „Želigovskiaada buvo didžiausia klaida, kuri apsunkino Rytų Europos likimą“. Lietuviai vertino tai kaip išdavystę, tad apie lygiateisę sąjungą, „Jogailaičių idėjos atgimimą“ nebuvo įmanoma kalbėti. Atrodo, lengviau buvo susikalbėti abiejų tautų tautininkams.

Tiesą sakant, krajovcų požiūris į J. Pilsudskio Rytų Europos geopolitinį sutvarkymą ir į patį šio sumanymo realizavimą nebuvo vienareikšmiškai neigiamas.

²⁴ Cituojama pagal: *Magier D.* Idea „krajowa” Józefa Mackiewicza // *Szczerbiec*, 2003. Nr. 5–8. Prieiga per internetą: <http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm042.htm>; *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 92–93.

²⁵ Ten pat.

²⁶ *Mackiewicz J.* O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // *Kultura*, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 29/2003 (618). Część 2; *Nasz Czas* 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

Žinomas M. Rõmerio angažementas dėl J. Pilsudskio politinių planų Lietuvos atžvilgiu. Dideles viltis su maršalo planais iš pradžių siejo ir taip J. Mackievičiaus vertinamas L. Abramovičius²⁷. Pastarasis netgi L. Želigovskio žygyje į Vilnių ir Vidurio Lietuvos įkūrimu ne be priežasties išvelgė pirmąjį LDK atkūrimo etapą, o savo geopolitinius apmąstymus suformulavo jau 1916 m. referate „Lenkija ir Lietuva“. Regionas tarp Vokietijos ir Rusijos galėtų atgauti nepriklausomybę ir – tai svarbiausia – ją išsaugoti tik tuo atveju, jei būtų organizuojamas federaciniais pagrindais. Lietuvos ir Lenkijos sąjunga taptų tokios struktūros ašimi. L. Abramovičius rekomendavo besikuriančiai Lenkijos valstybei atsisakyti bet kokių pretenzijų į istorinę Lietuvą ar tik jos dalį, nes priešinga politika reikštų šio regiono padalijimą tarp Rusijos, Vokietijos ir Lenkijos. Vis dėlto iš šitų trijų valstybių Lenkija, prijungusi tik dalį buvusių LDK žemių, vis vien liktų silpniausia. Todėl bendrų interesų vardan jai labiausiai apsimokėtų palaikyti vientisos Lietuvos atkūrimo projektą tam, kad ateityje šios valstybės sudarytų lygiateisį valstybinį darinį arba sąjungą²⁸. 1918–1922 m. federalizmo koncepcijų ir projektų ypač lenkų politinės minties svarstymuose padaugėjo, ir iš esmės visuose buvo atsižvelgiama į geopolitinį veiksnį²⁹.

J. Mackievičiaus manymu, J. Pilsudskis atsisakė to geopolitinio projekto, kurio gynėjais save laikė krajovcai. Pasirinko stiprios Lenkijos variantą, o jis būtent dėl nereguliuotų santykių su lietuviais, baltarusiais ir ukrainiečiais, patyrė visišką fiasko.

Ar tuo metu buvo įmanomas bet koks federacinis variantas buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse – parodė ateitis. Bet krajovcai ir toliau atkakliai laikėsi savo idėjų. Kaip federacijos ribų išplėtimo pavyzdys paminėtinas T. Vrublevskio federacijos tarp Baltijos ir Juodosios jūrų planas³⁰. O tie, kurie pasirinko, jų manymu, realistinį planą, t. y. tarpvalstybinių sąjungų ar karinių blokų kūrimą Rytų Europoje, galėjo iš tikrųjų įsitikinti, kad jų modelis nepasiteisino 1939 m. Todėl J. Mackievičius neabejojo, kad krajovcų idėjos ir šioje geopolitinėje plotmėje neprarado aktualumo bei svarbos ir pats pasiūlė T. Vrublevskio planą atitinkančią

²⁷ *Nekanda-Trepka M.* Ludwik Abramowicz–Niepokójczycki – redaktor „Przeglądu Wileńskiego” // *Nasz Czas* 1/2005 (668). Prieiga per internetą: http://www.nasz-czas.lt/Fundacja/Wilnianie_zasl/abramowicz.html

²⁸ *Abramowicz L.* Polska a Litwa (Publikaciją parengė Puksztos A.) // Lietuvos istorijos metraštis. T. 2. 2002 metai. Vilnius, 2004, p. 152–158. Taip pat žr.: *Puksztos A.* Między stołecznością a partykularyzmem. Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920. Toruń, 2006.

²⁹ Plačiau apie tai: *Grygaitis K.* Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. Częstochowa, 2001, s. 137–394.

³⁰ *Staliūnas D.* Tado Vrublevskio politinės minties bruožai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 13: Mykolas Rõmeris. Vilnius, 1996, p. 162.

schema. Siekiant išsivaduoti iš Vokietijos ir Rusijos apsupties ir netgi prilygti jų potencialui, vertėjo kurti bendrą Rytų Europos valstybinį organizmą. Vėlgi tokio organizmo vidinė politinė struktūra buvo laikoma antraeiliu klausimu. Reikėjo pirmiausia suvokti savo sudėtingą geopolitinę situaciją. Nepaisant to, šiame valstybiniame organizme turėjo susiklostyti tam tikras jėgų balansas ir interesų sferos. Formaliai tai atrodė panašu į Trijų valstybių federaciją: Lenkija, LDK ir Ukraina su trimis sostinėmis Varšuvoje, Vilniuje ir Kijeve. Šis konstruktas turėtų bendrą karinę ir užsienio politiką. Būtų net numatytos politinės ir teritorinės įtakos sferos bei kryptys. LDK įtakos sferoje atsidurtų Latvija ir „šiaurės rytinė kryptis – Naugardas – Smolenskas – Brianskas“. Rytų Prūsija taptų bendra Vilniaus ir Varšuvos įtakos sfera. Lenkijos įtaka driektųsi į Čekiją, Slovakiją ir Vengriją iki pat Balkanų. Rumunija patektų į bendrą Varšuvos ir Kijevo įtakos sferą. Ukraina bandytų kontroliuoti Krymą, Dono kazokus ir Kubanę iki Kaukazo³¹. Ir tai dar ne viskas. Siekiant apsaugoti tokio darinio flangus, Šiaurėje ir Pietuose reikėjo sukurti palankią tarptautinę konjunktūrą, o tai reiškė: Šiaurėje – didysis skandinaviškas blokas, vadovaujamas (J. Mackievičius vartoja žodį – hegemonija) Švedijos. Pastaroji, remdamasi Suomija ir Estija, kartu su Vilniumi sudarytų sąjungą prieš Rusiją, pasitelkdama Norvegijos ir Danijos sąjungą su Varšuva prieš Vokietiją; Pietuose susiformuotų Balkanų šalių sąjungą su Varšuva ir Ukrainos hegemonija Dono žemupyje ir Kaukaze bei sąjungą su Turkija³².

Ši schema pirmiausia šokiruoja savo užmoju. J. Mackievičius žinojo, kad greičiausiai susilauks kritikos ir net ironiško ne vieno skaitytojo vertinimo. Bet buvo tikras, kad tik tokia milžiniška pusiau imperija – pusiau federacija tikrai atlaikytų nuolatinį Rusijos ir Vokietijos spaudimą iš abiejų pusių. Rimčiausias tokios schemos trūkumas – klausimas, kaip tai įgyvendinti ir kaip į tai reaguotų į įtakos sferas patekusios tautos. Konstatuodamas nacionalizmo pergalę, J. Mackievičius turėjo progą asmeniškai įsitikinti savo projektų nerealumu, nors rašė apie tai karo metu ir tikriausiai tikėjosi, kad karo patirtis kai ko pamokys tiek lenkus ir lietuvius, tiek baltarusius ir ukrainiečius.

J. Mackievičius savo publicistikoje daug dėmesio skyrė nacionalizmo kritikai. Nacionalizmo, peraugančio į šovinizmą ir netoleranciją, galutinai supykdytą LDK tautas, ypač lenkus ir lietuvius. Anot publicisto, XIX a. būtent lenkai, ypač Lietuvos lenkai, t.y. bajorai ir bajorų kilmės inteligentija, turėjo galimybę atstovauti LDK ir ginti jos idėją. Tačiau galiausiai taip ne atsitiko. J. Mackievičius kuria visuomeninių tautinių santykių raidos XIX a. istorinėje Lietuvoje interpretacinį modelį,

³¹ Mackiewicz J. Prawda w oczy nie kole. Dzieła. T. 17. Londyn, 2002 // Nasz Czas 25/2002 (564). Prieiga per internetą: <http://www.nasz-czas.lt/>.

³² Ten pat.

pagal kurį vietinis elitas sulenkėjo ne tik kultūriškai, bet ir politiškai. Kai pradėjo gimti „siaurieji lietuvių ir baltarusių nacionalizmai“, LDK paveldėtojai bajorai ne tik nesugebėjo jiems kaip alternatyvos pateikti savo plačiosios valstybinės kultūrinės programos – **LDK atkūrimo, bet patys suformulavo trečio siaurojo lenkų nacionalizmo** programą. Krajovcų srovė buvo pernelyg negausi ir silpna, kad galėtų įtakoti tuos nacionalizmus. Kaip paaiškėjo XX a. pradžioje, krajovcai nesugebėjo patraukti į savo pusę net platesnio pačių bajorų rato.

J. Mackievičius nepateisino nei baltarusių, nei lietuvių „siaurojo nacionalizmo“. Jis manė, kad prie šių judėjimų kūrimosi netiesiogiai prisidėjo patys lenkai taip pat ir Lietuvos lenkai. Viena iš savo straipsnių teigė:

„Gimstantys buvusių Respublikos bendrininkų ukrainiečių, lietuvių ir baltarusių nacionalizmai pavyzdį savo tautiniam „atgimimui“ pasiskolino iš XIX a. antrosios pusės lenkų nacionalizmo programos, metodų ir šūkių. Ir, kaip dažniausiai atsitinka, perėmė kraštutinius to nacionalizmo aspektus. Taigi tam tikra prasme buvo teisūs endekai, kaltindami įvairaus plauko federalistus: „Kovoja su lenkų endekų programa, o nepastebite „blogesnių endekų“ tarp lietuvių ir baltarusių“. Taip ir Lietuvoje bei Baltarusijoje atsirado šovinistų, keleriopai peraugusių savo mokytojus“³³.

„Siaurojo nacionalizmo“ žala LDK idėjai ypač išryškėjo tarpukario Lenkijos ir Lietuvos politikoje, nukreiptoje prieš tautines mažumas. J. Mackievičius drąsiai ir aršiai kritikavo Lenkijos valdžios veiksmus Vilniuje, Palenkėje, baltarusiškose žemėse. Šitoje politikoje jis išvelgė dar neseniai vykdytos carinės valdžios žingsnius ir tą patį veikimo modelį. Pirmiausia kai kurioms lenkų politinėms stovykloms nereikėjo ginčyti lietuvių teisės į savarankišką politinę mintį, nes tai ne tik jiems nesutrukdė sukurti savo atskirą valstybę, bet tik dar labiau sustiprino antilenkiškas nuotaikas. Vėlesnė nuolatinė abiejų valstybių ir tautų tarpusavio įtampa, anot J. Mackievičiaus, tapo didžiausia kliūtimi kurtis Vidurio Rytų Europos valstybių blokui, kuris vienintelis galėjo pažaboti vis augančius Vokietijos ir labiausiai Sovietų Sąjungos apetitus.

Neturėjo nepriklausoma Lenkija apibrėžtos programos ir ukrainiečių klausimu. Trumparegė administracijos politika neleido sukurti sąjungos tarp lenkų valstybės ir ukrainiečių tautinio judėjimo organizacijų – taip būtų galėjęs susikurti bendras frontas prieš komunistines idėjas ir veiksmus, nukreipiamus iš Maskvos per sovietų Ukrainą.

Klaidinga politika buvo ir baltarusių atžvilgiu. J. Mackievičius turėjo progos tuo įsitikinti asmeniškai savo kelionių po baltarusiškus pavietus metu. Iš Lenkijos siunčiamų valdininkų, taip pat dalies inteligentų nuomone, vietos gyventojai

³³ *Mackiewicz J.* O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // *Kultura*, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: *Nasz Czas* 29/2003 (618). Część 2; *Nasz Czas* 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

buvo indiferentiška, tautinės savimonės neturinti masė. Pats J. Mackievičius, susipažinęs su lietuvių mokslininkų ir M. Rómerio nuomone, buvo įsitikinęs, kad baltarusiai, neturėdami savo tautinių švietimo įstaigų, gausios inteligentijos bei materialinio užnugario, ne tik kad nesusilpnėjo, bet sugebėjo išplėsti gyvenamąjį arealą³⁴. Anksčiau minėtos valdžios spekuliacijos ir bandymai pasinaudoti Baltarusijos kaimo žmonių tamsumu buvo nemoralūs ir žalingi. J. Mackievičius kalbėjo apie toleranciją, skirtingų tautų savitarpio pagarbą ir taikų tų tautų piliečių sugyvenimą.

Ne vieną sykį lankydamasis Kaune ir nepriklausomoje Lietuvoje, J. Mackievičius matė panašumus tarp Lenkijos ir Lietuvos politikos, sprendžiant tautinius klausimus. Prieš Antrąjį pasaulinį karą jis dar bandė ieškoti lietuvių veiksmus pateisinančių argumentų, o 1939 m. išgyveno nusivylimą. Iš pradžių džiaugėsi, kad Lietuva nepasinaudojo galimybe ir nesusigražino Vilniaus jėga, bet netgi priglaudė Lenkijos karo pabėgėlius. Pats J. Mackievičius, sužinojęs apie sovietų kariuomenės artėjimą link Vilniaus, pasitraukė į Kauną. Vėliau sugrįžo į Vilnių, tikėdamasis propaguoti LDK atkūrimo idėją jau Lietuvos sostinėje. Gavęs leidimą redaguoti laikraštį lenkų kalba „Gazeta Codzienna“, subūrė kolektyvą iškilių asmenybių tarp jų – krajovcų. Vis dėlto nujautė, kad jo planams nelemta išsipildyti. Valstybės cenzūra vis labiau apribodavo straipsniuose keliamų klausimų ratą. Labiausiai J. Mackievičių skaudino tai, kad negalėjo toliau rašyti apie LDK atkūrimą, o vėliau jam apskritai buvo uždrausta redaguoti bet kokią leidinį Lietuvoje. Susidūręs su spaudimu ir kritika, rašė:

„Ne todėl iškėliau kaip priešpriešą mažajai Lietuvai didžiosios Lietuvos koncepciją, kad šiandien tikėčiau jos politinio dydžio išplėtimo galimybe, o todėl, kad mane dažnai stebina priešiškusis viskam, kas su šia didele yra susiję. Tai priešiškusis Vytauto Lietuvos rusėniškumo pobūdžiui, kai kuriems istorijos fragmentams, jos (LDK – R.G.) didžiosioms sąjungoms, įvairiakalbystei, vidinei denacionalinei struktūrai, priešiškusis tokioms sąvokoms, kaip „didvalstybė“ arba „nuo jūros iki jūros“ (tai buvo tikroji Lietuva!) [...] O Vilnius, kaip sostinė, buvo simbolinis tokio valstybės intereso žiedas“³⁵.

Taigi, nacionalizmai vertino LDK idėją labai siaurai ir vienašališkai. Anot J. Mackievičiaus, buvo dar vienas neigiamas nacionalizmo aspektas, paveikęs ne tik LDK valstybingumo principą, bet ir tas tautas, kurios istorinėje Lietuvoje gyveno nuo amžių. Nacionalizmas, drausdamas sureguliuoti tautų tarpusavio santykius, neleido pasireikšti anksčiau minėtam geopolitiniam regiono veiksmui. Be to, Sovietų Sąjunga ir komunistai šiomis nacionalizmų varžybomis efektyviai pasinaudojo.

³⁴ Mackiewicz J. Wyjaśnić sprawę „tutejszych“ // Gazeta Codzienna, 1940. Nr. 22 (28 stycznia). Prieiga per internetą: Nasz Czas 2/2007 (696) // <http://www.nasz-czas.lt/702/czas2.html>

³⁵ Cituojama pagal: Bolecki W. Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 183.

Labai simboliškai (netgi dabar) skamba J. Mackievičiaus žodžiai, skirti apibūdinti Vilniaus situaciją, kai 1939 m. pabaigoje sporadiškai kildavo konfliktai tarp lenkų ir lietuvių.

„Lietuviai su lenkais pešėsi bažnyčiose dėl pamaldų kalbos, o tuo pačiu metu pro Aušros vartus vyko į savo karinę bazę bolševikai, kuriems niekas nedrįso priminti, kad reikia nusimti kepures Dievo Motinos stebuklais garsėjančio paveikslu akivaizdoje [...]“³⁶.

Laikotarpį, kai J. Mackievičiui buvo leista redaguoti „Gazeta Codzienna“ (1939 m. lapkričio 25 d. – 1940 m. balandžio 14 d.) jis vertino kaip bandymą bent dalinai realizuoti krajovcų tikslus. Galima įžvelgti tam tikrą analogiją su L. Abromovičiaus optimizmu tuo metu, kai J. Pilsudskis įkūrė Vidurio Lietuvą. Tačiau realūs politiniai žingsniai apsiribojo privačiais susitikimais su Lietuvos politikais ir intelektualais, siekiant įtikinti juos savo teisumu. 1940 m. sausio 30 d. J. Mackievičius apsilankė pas vyriausybės įgaliotinį Antaną Trimaką ir skundėsi dėl cenzūros griežtumo, kuris jį stumia link lenkų nacionalizmo, ko jis labai nenorėjo. Vilniuje taip pat rinkosi lenkų ir lietuvių diskusijų klubas, kurio susitikimuose dalyvavo ir J. Mackievičius. Vis dėlto realių rezultatų tai nedavė, tarpusavio tautų santykiai klostėsi labai sudėtingai. S. Chosińskis mini, kad 1940 m. vasario mėnesį įvyko Antano Smetonos susitikimas su lenkų atstovais. Įdomiausia tai, esą pats prezidentas prasarė apie krajovcų idėjas, apie didžiąją istorinę Lietuvą³⁷. Kuo baigėsi tas susitikimas, neaišku. Be to, vargu ar tomis sunkiomis valstybei sąlygomis A. Smetona galėjo rimtai galvoti apie LDK atkūrimo projektus. Pats J. Mackievičius atsimindavo, kad tarp lietuvių atsirado nemažai palankiai nusiteikusių žmonių, su kuriais privačiuose susitikimuose teko daug kalbėti. Tačiau politinė Lietuvos scena buvo atstovaujama iš esmės dviejų partijų: tautininkų ir krikščionių demokratų. Ir apie didžiąją Lietuvą nenorėjo kalbėti niekas³⁸.

Tuo metu krajovcų veiksmai apsiribojo publicistiniais straipsniais, aiškinančiais jų idėjas ir bandančiais silpninti tautinę trintį tarp lietuvių ir lenkų. L. Chomińskis 1939 m. gruodžio mėnesį išspausdintame straipsnyje „Krajovcai“ išdėstė savo apmąstymus. Trumpai ir paprastai paaiškino, kas yra krajovcai ir ką reiškia žodis „kraštas“ (kraj). „Mūsų kraštas – tai buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės – tai tradicija tautų, kurios kadaise Vilnių laikė savo sostine – tai lietuviško,

³⁶ Мацкевич Ю. От Вилии до Изара. Статьи и очерки (1945–1985). London, 1992, c. 47.

³⁷ Chosiński S. Trzy okupacje Józefa Mackiewicza (1939–1944): „Okupacja” litewska (X 1939–VI 1940). Prieiga per internetą: Nasz Czas 26/2005 (675) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

³⁸ Mackiewicz J. O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // Kultura, 1954. Nr. 11(85). Prieiga per internetą: Nasz Czas 29/2003 (618). Część 2; Nasz Czas 30/2003 (619) // <http://www.nasz-czas.lt/>.

lenkiško, baltarusiško kraujo amalgama su žydiškomis, totoriškomis, karaimiškomis, sentikiškomis priemaišomis“³⁹.

LDK daugiatautės ir daugiakonfesinės tradicijos palikimas buvo saugomas daugybę metų. Ir XX a., kai ši tradicija vos visiškai neišnyko, iš tikrųjų tik Lietuvos lenkai ją išsaugojo ir leidžia tuo palikimu laisvai naudotis visoms vietinėms tautoms. L. Chominskis tvirtino, kad nepaisant pasmerkimo, pašaipų ir atstūmimo, krajovcai ir toliau puoselės tą palikimą ir išsaugos jį geresnei ateičiai.

Krajovcų publicistinė veikla turėjo keisti kryptį. Nepavykus susitarti su valdžia, straipsniuose atsiranda vis daugiau nusivylimo gaidelių. B. Toporska aiškino tų pokyčių priežastį. Tarpukaryje krajovcai savo uždaviniu laikė ginti lietuvius ir baltarusius Lenkijoje nuo didelių administracijos perlenkimų ir represijų. Dabar lietuvių jau nereikėjo ginti ir globoti. „[...] To paties krajovciškumo vardan šiandien norime ginti pirmiausia vietinių lenkų interesus“. B. Toporska negalėjo sutikti su vieno iš lietuvių valdininkų pastaba, kad nuo šiol lenkai turi užsitarnauti galimybę taikiai ir gerai sugyventi su lietuviais Lietuvoje. Jos atsakymas buvo viena-reikšmiškas:

„Atsakome: neatvykome čia iš mėnulio, nei iš Amerikos, nei iš Silezijos. Nuo amžių gimstame ir mirštame šitoje žemėje, o Vilniuje daugybė bažnyčių, mūsų rankomis pastatytų, šlovina Dievą ir daugybė mūsų pavardžių, išraižytų kapinių antkapuose“⁴⁰.

Šituose žodžiuose slypi ne tik labai svarbus krajovciškumo elementas, bet iš dalies išaiškinama ir Lietuvos, tiksliau – LDK lenkų savimonė, apie kurią tiek daug rašė M. Rõmeris, J. Bardachas, J. Jurkiewiczzius. J. Savickis, R. Miknys ir kt.⁴¹. Daugelis krajovcų neneigė savo vietinės lietuviškos ar baltarusiškos kilmės, bet amžių tėkmėje susiformavo Lietuvos ar Rusios lenko savimonė, kurioje koegzistavo ar net susiliedavo skirtingi etnokultūriniai ir etnopolitiniai pradai. J. Mackievičiaus ir kitų krajovcų problema buvo ta, kad, nelikus LDK bei susikūrus gana preciziškai apibrėžtai moderniajai nacionalinei savimonei, dvisluoksne ar dvinarė tautinė savimonė nebuvo toleruojama ir suprantama. Tokie žmonės, kaip ir visi „tuteišai“ buvo įvardijami apskritai neturinčiais tautinės savimonės. Tokio nusistatymo padarinys – reikalavimai pasirinkti, apsispręsti kas esi – lietuvis ar lenkas, baltarusis ar lenkas. Būdami savito mentaliteto ir neretai gerai išsilavinę krajovcai aiškiai pa-

³⁹ Bolecki W. Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 177.

⁴⁰ Cituojama pagal: Tarka K. Epigoni Wielkiego Księstwa Litewskiego – krajowcy wileńscy 1939–1940 // Zeszyty Historyczne, z. 130. Paryž, 1993, s. 112.

⁴¹ Žr.: Miknys R. Lietuvos lenkų tauta: XX a. projekcijos ir realijos // Tyla A. ir kiti (red.) Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga. Vilnius, 1999, p. 243–254.

reikšdavo, kad jie turi tautinę savimonę ir nenori atsisakyti jos sudėtingumo. LDK idėja buvo tos savimonės ištakų šaltinis, pasididžiavimo objektas ir savo egzistencijos XX a. Vidurio Rytų Europoje pateisinimas.

IŠVADOS

J. Mackievičiaus literatūrinė publicistinė mintis ateityje turi būti ir toliau nuodugniai tyrinėjama įtraukiant archyvinius šaltinius, nes be pastarųjų lieka neaiškos kai kurios jo gyvenimo ir kūrybos detalės. Būdamas „nepatogus“, rašytojas labiausiai provokavo „tautiškai susipratusias“ asmenybes. Jo LDK koncepcija, jos istorinis suvokimas ir restitucijos projektai, persmelkti konservatyvumo ir XIX a. individualistinės atmosferos. Krajovcų gretose jis išsiskyrė ne teorinių apmąstymų gilumu ir politinių programų kūrimo menu, o veikiau kaip jausmingas idėjos ir tikrovės gynėjas. Tai buvo svarbu, nes toji tikrovė krajovciškumo teoretikų koncepcijose dažnai prarasdavo ryškumą ir todėl juos buvo galima kaltinti atitrūkimu nuo realybės, o J. Mackievičius savo raštuose stengėsi įrodyti, kad LDK daugiatautė tradicija nebūtinai turi atsiskleisti deklaracijose ar manifestuose.

Istorinė LDK reikšmė slėpė jo valstybingumo koncepcijoje ir geopolitikoje. J. Mackievičius stengėsi pateikti alternatyvą nacionalistiniam naratyvui ir istorijoje, ir politikoje. Nevengdamas spekuliatyvumo bei minties polėkio, įrodinėjo LDK idėjos gyvybingumą ir racionalumą. Vis dėlto tenka pripažinti, kad jo formuluojama koncepcija turėjo akivaizdžių neaiškumų ir buvo iš esmės nebaigta. Galimas dalykas J. Mackievičius ir nesiekė šio baigtumo. Todėl ir negalima jo literatūrinės ir publicistinės kūrybos vertinti remiantis vien tik griežtais moksliskumo kriterijais. Veikiau reikia stengtis perprasti jo krajovciškumo variantą viso šio judėjimo kontekste.